

Inleiding

Siegwart Lindenberg
Harry B.G. Ganzeboom

Deze bundel met opstellen is een Liber Amicorum voor Reinhard Wippler. Aan het woord komen promovendi, co-auteurs, collegae proximi bij het Interuniversitaire Centrum voor Sociaal-Wetenschappelijke Theorievorming en Methodenontwikkeling ICS, en *last but not least*, zijn eigen promotor. Het feit dat deze groep vele nationaal en internationaal bekende namen telt, is niet zo verwonderlijk. Het geeft aan dat Wippler een zeer belangrijke plaats in de ontwikkeling van de Nederlandse sociologie heeft ingenomen en dat deze plaats voor een groot deel ook te danken is aan Wipplers invloed op collega's, co-auteurs en promovendi.

De titel van deze bundel, *Verklarende Sociologie*, eert Wippler als een grondlegger van de verklarende sociologie, maar de naam heeft ook een inhoudelijke betekenis. De opstellen in deze bundel hebben allemaal iets met verklarende sociologie te maken: de plaats in de Nederlandse sociologie, de toepasbaarheid op belangrijke hedendaagse vraagstukken, maar ook de beperktheid en de nog niet ingeloste beloftes ervan.

Het boek is niet opgebouwd volgens een indeling die eenduidig zou passen bij Wipplers werk. Zo'n indeling hoort bij een selectie uit zijn eigen werk. De indeling en veelvuldigheid van de inhoud van dit boek geven aan dat Wippler zowel zijn promovendi als zijn collega's niet op basis van zijn eigen inhoudelijke belangstelling heeft uitgezocht. Juist het feit dat zij een heel eigen belangstelling hadden was voor hem een uitdaging om met hen in een wetenschappelijke discussie te treden. Er is ook geen bepaalde theorie die Wippler graag aan zijn promovendi meegaf of die hij probeerde aan zijn collega's te slijten. De grote invloed van Wippler op verklarende sociologie, op zijn promovendi en op zijn collega's is van een geheel andere soort.

Wat is deze grote invloed? Waaruit bestaat hij? In plaats van een overzicht te geven over de zeer verschillende stukken in dit boek, die samen iets zeggen over de vele verschillende aspecten van verklarende sociologie, zullen wij in het volgende een schets geven van wat naar onze mening de grote invloed van Wippler heeft uitgemaakt.

Wipplers visie. Op zoek naar het antwoord op de vraag naar Wipplers invloed moeten wij eerst de achtergrond van zijn belangstelling voor sociologie schetsen. De context voor de ontwikkeling van Wipplers wetenschappelijke belangstelling is gegeven in het feit dat hij een totalitair regime (Oost-Duitsland) is ontvlucht. Hij heeft daar zelf meegemaakt wat de genstitutionaliseerde beheersing van de rede betekent. Als jonge man in West-Duitsland aangekomen verdiende hij zijn brood als violist, maar intellectueel was hij op zoek naar het begrip van het verschil tussen geknevelde en vrije rede. Het was in het geheel niet vanzelfsprekend dat het tegendeel van onderdrukking een situatie is waar ieders opvatting evenveel waard is als die van een ander. Waar ligt de grens tussen vrije rede en willekeur? Wipplers eerste poging om hierop een antwoord te vinden was zich in de filosofie te storten (Universiteit Freiburg). Zijn muzikale carrière bracht hem echter naar Groningen en al gauw vervolgde hij ook hier zijn intellectuele poging om de maatschappelijke voorwaarden van vrije rede te begrijpen. Hij begon in Groningen sociologie te studeren. Zijn leermeester Ivan Gadourek was net als hij uit een totalitair regime gevlucht. Het is opmerkelijk dat Wipplers proefschrift een soort gedrag onderzocht dat binnen een Westerse maatschappij als de meest vrije keuze wordt gezien: vrijetijdsbesteding.

Later pas komen wij bij Wippler de structurele beperkingen van een vrije samenleving tegen.

Van Gadourek leerde Wippler het eerste antwoord op zijn vraag. Een verschil tussen vrije rede en willekeur, is dat de vrije rede zich laat corrigeren door de autoriteit van *empirische bevindingen*, vooral als deze bevindingen op een methodologisch verantwoorde manier zijn verzameld. Voor Gadourek en voor Wippler was en is verantwoord empirisch onderzoek dus een buitengewoon belangrijke inperking van willekeur, en daarom een pijler voor de vrije rede.

Dat dit antwoord niet voldoende was, ondervond Wippler door een ironische wending van de historische ontwikkeling. In de vroege jaren zeventig begon aan de Nederlandse universiteiten een gezagscrisis van ongewoon grote omvang, en al gauw kwam er een nieuw regime onder de naam Wet Universitaire Bestuurshervorming (WUB). Deze wet voerde stemverhoudingen in waar vroeger gezagsverhoudingen bestonden. Gepaard met stemverhoudingen ging echter het gebruik van propaganda, vooral propaganda over personen. Uiteraard was Wippler heel gevoelig voor deze stijl, die hem herinnerde aan de knechtschap van de rede, die hij in zijn jeugd had meegemaakt. Hij reageerde fel en was al snel het doelwit van zowel propaganda als stemverhoudingen. Dit was weliswaar geen totalitair regime, maar in sommige opzichten had het een soortgelijk effect op de rede. Waarom? Wippler vond het antwoord in het werk van Popper: rede kan alleen overleven waar de redetwist via *argumenten* verloopt. Stemverhoudingen zijn adequaat waar het over de afweging van voorkeuren gaat. Maar waar het om rede gaat, moeten argumenten de doorslag geven en hiervoor is zelfbeperking nodig. De vorm van een argument is niet willekeurig. De tweede pijler van de vrije rede voor Wippler was dus de bereidheid om de autoriteit van argumenten te aanvaarden.

Als jonge hoogleraar in Utrecht stuitte Wippler al snel op het derde antwoord op zijn vraag. Het was juist de context van de WUB die hem de weg wees. De WUB had een situatie geschapen waarbinnen het nauwelijks mogelijk was de vrije rede ruimte te laten. Als het zo is dat rede alleen kan overleven waar men wederzijds naar argumenten luistert en waar empirische bevindingen een belangrijke plaats innemen, dan moet men een context scheppen waarbinnen deze voorwaarden zijn gegeven. Deze context moet niet afhankelijk zijn van de willekeur van stemverhoudingen, maar moet *institutioneel verankerd* zijn. Vanuit dit standpunt moest Wippler wel het moeilijke werk beginnen om binnen en tegen de WUB een institutionele structuur te bouwen die voldeed aan de voorwaarden van de vrije rede. Van alle bijdragen die Wippler aan de sociologie heeft geleverd heeft deze de meeste inzet, incasserings- en uithoudingsvermogen gevergd. Het zal moeilijk zijn om een ander in de Nederlandse sociologie te vinden die zo hardnekkig, met opoffering en succes, aan de institutionele voorwaarden voor de vrije rede binnen de sociologie heeft gewerkt. Dit werk was niet beperkt tot zijn vakgroep in Utrecht, alhoewel hij juist in Utrecht een onderzoeksstructuur wist te scheppen die de twee autoriteiten van de vrije rede, namelijk argumenten en empirische bevindingen, hoog in het vaandel had geschreven. Hij was de drijvende kracht achter de vorming van het Interuniversitair Werkverband dat vanaf 1974 leden uit verschillende universiteiten maandelijks, vooral in Utrecht, bij elkaar bracht. Hij was het die met NWO dit werkverband omvormde in de Werkgemeenschap Verklarende Sociologie. En hij was het die als eerste samen met het College van Bestuur in Utrecht de grondsteen legde voor de onderzoeksschool ICS.

Er was nog één belangrijke les te leren voor Wippler als antwoord op zijn vraag naar de voorwaarden voor de vrije rede. Deze leer trok hij opnieuw uit de geschiedenis van de democratisering van de Nederlandse universiteiten. Hij had deze geschiedenis zelf meegemaakt, als socioloog en als 'institution builder' van de eerste orde. Vele (niet alle) voorstanders van de democratisering hadden heel goede bedoelingen. Toch hielpen zij mee om een structuur van onvrije rede te scheppen, van macht over argumenten, van propaganda over de autoriteit van empirische bevindingen. Het werd voor Wippler duidelijk dat er geen direct verband bestaat

tussen bedoelingen en uitkomsten. Voor iemand die er vooral op gericht is de voorwaarden voor de vrije rede op te sporen, moet dit een buitengewoon ontzuenderende gewaarwording zijn geweest. Structuren die opgezet waren om de autoritaire controle van inspraak tegen te gaan, keerden zich blijkbaar tegen de oorspronkelijke bedoeling. Was dat een algemeen probleem van 'institution building'?

Om deze vraag te beantwoorden verdiepte hij zich in het werk van Michels die meer dan een halve eeuw eerder een soortgelijk inzicht omtrent democratische partijen had verworven. Ook verdiepte hij zich in het werk van de Franse socioloog Boudon, die zich uitbundig met dit verschijnsel van 'onbedoelde effecten' ("effets pervers") bezig heeft gehouden. Het antwoord dat Wippler uit deze en andere bronnen won, was dat het niet genoeg is om ervoor te zorgen dat argumenten en empirische bevindingen worden gerespecteerd. Er moet ook een bepaald soort kennis zijn om de onbedoelde effecten tegen te kunnen gaan: *kennis van mechanismen*. Dit inzicht was complex omdat het inhoudt dat men niet alleen factoren op een rijtje zet, maar ook aangeeft hoe deze factoren in elkaar grijpen om het effect tot stand te brengen. Om met onbedoelde effecten om te gaan kon Wippler alleen uit twee mogelijkheden kiezen: of menselijke bedoelingen zijn niet belangrijk omdat ze meestal toch anders uitkomen (een positie die Marx had ingenomen), of ze zijn wel belangrijk maar dan moet men ook kunnen laten zien hoe juist de bedoelingen ertoe bijdragen het averechtse effect te veroorzaken. Wippler koos voor de tweede oplossing en hij deed dat op basis van argumenten en empirische bevindingen. Hiermee stelde hij ook bepaalde eisen aan een verklaring: een verklaring moet duidelijk maken hoe *individueel doelgericht gedrag, dat ingebed is in bepaalde sociale structuren*, soms wel en soms niet onbedoelde collectieve effecten heeft. Wippler kon hierbij gebruik maken van argumenten die in zijn eigen werkverband werden ontwikkeld. Het 'structureel-individualisme' was de naam die toen aan deze doelstelling van de reconstructie van mechanismen werd gegeven. Het is belangrijk om te zien dat deze opvatting bij Wippler in het verlengde ligt van de vraag hoe vrije rede structureel mogelijk is.

Verklarende sociologie heeft, zoals aan het begin gezegd, vele gezichten. Wipplers visie op verklarende sociologie, zoals wij die zien, komt vooral neer op een poging om de structurele voorwaarden voor een niet aan willekeur blootgestelde vrije rede aan te geven en te realiseren. Verklarende sociologie is dan gelijk aan deze vier eisen: de autoriteit van empirische bevindingen, de autoriteit van argumenten, het institutioneel waarborgen van deze twee autoriteiten, en de inhoudelijke eis van kennis van mechanismen die aangeven hoe sociaal-structureel ingebed doelgericht gedrag collectieve verschijnselen teweegbrengt.

De bundel is opgedeeld in vier delen, die zich nogal verschillend verhouden tot het werk van degene aan wie de opstellen zijn opgedragen. Het eerste deel, WETENSCHAPSTHEORIE, bevat beschouwingen van wetenschapshistorische en methodologische aard. Juist op dit punt heeft Wippler in het begin van zijn hoogleraarschap zijn stempel gezet en daar wordt door de auteurs in dit deel kritisch tegenaan gekeken. Het tweede deel, GEDRAG EN STRUCTUUR, bevat bijdragen die het hoofdprobleem van de structureel-individualistische sociologie, het transformatie van individuele gedragskeuzen in collectieve processen, tot onderwerp nemen. De reeks te verklaren macro-processen lopen uiteen van sociale bewegingen tot jodenvervolgving en laten daarmee de relevantie van een formeel verklaringsmodel voor een breedte van onderwerpen zien. In het derde deel ARBEIDSMARKT, zijn opstellen bijeen gebracht die zich bezighouden met explananda op en rondom de arbeidsmarkt. De prominentie van deze onderwerpen onder Wipplers promovendi en collegae weerspiegelt opnieuw de stelling dat invloed en inspiratie niet langs de lijn van inhoud behoeft te verlopen en een formeel gezichtspunt zich kan laten gelden in een reeks van inhoud. Voeren het tweede en derde deel slechts uit de formele aanpak in Wipplers

werk voort, in het vierde deel, CULTUURDEELNAME, gaat het juist om een explanandum dat Wippler ook zelf regelmatig heeft aangevat. Opvallend is dat de auteurs in dit deel zich juist minder gelegen lijken te laten liggen aan het structureel-individualisme en teruggrijpen op posities en methoden die sterk verwant zijn met Wippler dissertatie.

Alle auteurs knopen aan bij inhoud en intentie van Wipplers werk. Voor sommigen betekent dit, dat zij zich door een inhoudelijke of methodologische aanzet laten inspireren, voor anderen dat zij met zijn werk in kritisch debat gaan. Voor allen houdt het hoge waardering voor de persoon en wetenschapper Reinhard Wippler in.